

## ПРАДМОВА

Палессе прыцягвае пільную ўвагу вучоных з XIX ст. Мяркуеца, што гэтая зона ўнікальная, а ў плане мовазнаўчым – архаічная, паколькі, на думку вучоных, праз Палессе пралягалі шляхі першага масавага перасялення праславян на ўсход. Таму структурнатаўпалағічны аналіз семантычных зрухаў і перабудоў у лексіцы, які праводзіцца ў нашым даследаванні, набывае першараднае значэнне.

Як паказалі многія карты, што адлюстроўваюць архаічную лексіку, пучкі ізлекс дзеляць тэрыторыю Беларускага Прыпяцкага Палесся на дзве часткі – заходнюю і ўсходнюю. Мяжа паміж імі ўмоўна праходзіць па лініі рэк: Ясельды – Прыпяці – Гарыні.

Прыблізна такое ж дзяленне праследжваецца і ў археалагічных культурах. Коратка разгледзім іх.

Засяленне Палесся, якое пачалося пасля адступлення ледніка ў мезаліце, працягвалася таксама і ў неалітычны перыяд. Мезалітычныя стаянкі чалавека размяшчаліся на прыбярэжных дзюнах і радзей – на абалонах рэк. Абломкі гліняных сасудаў, знайдзеныя на пасяленнях, адносяцца да трох асноўных археалагічных культур: грабеньчатай керамікі, лейкападобных кубкаў і шарападобных амфар. Найбольш праўдападобнае існаванне палескіх пасяленцаў з грабеньчатай керамікай адносяцца да IV–II тыс. да н. э.; пасяленні з лейкападобнымі кубкамі размяшчаюцца ў заходніх раёнах, суседніх з Польшчай – гэтая культура прыйшла на Палессе з захаду: яна склалася ў раёне паміж Эльбай і Віслай і недзе каля 2100 г. да н. э. была выцеснена прышлымі плямёнамі культуры шарападобных амфар.

У самым пачатку эпохі бронзы (бронзавы век прыпадае на другую палову III тыс. – сярэдзіну II тыс. да н. э.) на Палессі з'яўляюцца помнікі шнуравой керамікі, якія можна датаваць толькі прыблізна: усходнепалескія, як і помнікі сярэднедняпроўскай культуры, – да 2100–1500 гг. да н. э., а заходнепалескія звычайна датуюцца археолагамі перыядам 1800–1400 гг. да н. э. Большасць даследчыкаў мяркуе, што носьбіты культуры шнуравой керамікі – індаеўрапейцы (продкі славян, балтаў, германцаў і інш.).

Іх змяняюць помнікі дзвюх блізкіх культур: тышінецкай (у заходніх раёнах), – яе помнікі можна датаваць перыядам з 1500 да 1200 гг. да н. э., і сасніцкай (усходняя раёны), помнікі якой адносяцца да перыяду з другой паловы II тыс. – да пачатку I тыс. да н. э. Пазней, перад пачаткам жалезнага веку (IX–VII ст. да н. э.) яны змяняюцца помнікамі мілаградскай культуры. Тышінецкая помнікі дажылі на Палессі аж да паяўлення там помнікаў лужыцкай культуры; яны з'явіліся тут яшчэ ў бронзовым веку і існавалі да пачатку жалезнага века. На самом поўдні Заходняга Палесся на мяжы з Валынню ўзнікаюць блізкія да лужыцкіх помнікі высоцкай культуры. І адны, і другія працягвалі існаваць яшчэ і ў пачатку жалезнага века, а потым іх месца занялі помнікі паморскай культуры, тэрыторыя пашырэння якой на Палессі супадае з распаўсюджаннем тут помнікаў лужыцкай культуры (якая прасціралася ад Балтыкі да Дуная і ад Шпрэі ва ўсходняй Германіі да Валыні) у XV–IV стст. да н. э.

Археолагі мяркуюць, што помнікі лужыцкай культуры – гэта ўжо славянскія помнікі, а мілаградскія помнікі і помнікі культуры штрыхаванай керамікі (VII ст. да н. э. – V ст. н. э.) належалі балцкім плямёнам. Як і раней, назіраецца ўсё тая ж прывычнае для Палесся карціна: яго заходнія раёны складаюць ўсходнюю ўскраіну сярэдненеўрапейскіх культур, а ўсходнія з'яўляюцца ўскраінай прыдняпроўскіх культур, і мяжа паміж імі, як і раней, праходзіць па лініі рэк: Ясельда – Прыпяць (да Гарыні) – Гарынь.

У канцы II ст. да н. э. (да IV ст. н. э.) па ўсёй тэрыторыі Палесся на поўдзень ад Ясельды паяўляюцца помнікі зарубінецкай культуры (III ст. да н. э. – V ст. н. э.), якія – першыя з часоў неалітычнай культуры грабеньчатай керамікі – на найкіч час аб'яднала заходнія раёны з паўднёва-ўсходнімі ў адно цэлае. Археолагі мяркуюць, што зарубінецкая культура этнічна з'яўляецца славянскай.

Але ў II ст. н. э. з паўночнага захаду ўварваліся готы і роднасныя ім іншыя германскія плямёны. Пасоўваючыся да Чорнага мора, яны занялі заходнія раёны Палесся і на нейкі час прыпыніліся на Валыні і Падоллі, а самая паўночна-ўсходняя ўскраіна (басейн Случы і Пцічы) працягвала быць балцкай (культура штрыхаванай керамікі). Гота-гепідская культура праіснавала ў Заходнім Палесці да канца IV ст. н. э., калі готы былі разбітыя ў Прычарнамор'і. Нейкі час, прыблізна да другой паловы VI ст. заходнія раёны былі незаселеныя. Пасля гэтага на месцы зарубінецкай культуры паяўляюцца помнікі пражскага тыпу (V–VIII ст. н. э.) – дакладна славянскія. Яны не знікаюць бяспследна, як зарубінецкія, а звязваюцца ў часе і прасторы з познімі славянскімі помнікамі VIII–X стст., а праз іх – са старожытнаўсходнеславянскімі наступнага перыяду. Помнікі пражскага тыпу на тэрыторыі Палесся і Валыні складаюць усходнюю ўскраіну познепраславянскай тэрыторыі. Яны, хутчэй за ёсё, належалі дулебам.

Пасля аварскага нашэсця ў VI ст. н. э. помнікі пражскага тыпу распаліся на дулебскую группу (заходняя частка) і на драўлянскую (усходняя частка). На поўнач, за лінію Ясельда – Прыпяць, помнікі пражскага тыпу не пашыраюцца. І балты ў V–VIII стст. сядзелі на тых жа самых месцах – на поўнач ад Прыпяці, – што і плямёны культуры штрыхаванай керамікі. У пачатку X ст. дулебы разам з драўлянамі і іншымі славянскімі плямёнамі ўваходзілі ў Кіеўскую дзяржаву і нават удзельнічалі ў паходзе Ігара на Царград. Пасля гэтага часу іх назва знікае з нашых летапісаў, уступіўшы месца валынянам і бужанам, якія ў X–XIII стст. зімалі туго ж тэрыторыю, што і дулебы ў папярэдні перыяд.

Аднак назва *дулебы* сустракаецца ў гістарычных помніках на іншых славянскіх тэрыторыях. Так, у географа Баварскага і арабскага гісторыка аль-Масудзі (X ст.) згадваецца пра горад *Dudleby* і племя *Dulaba*; адзін раз у чэшскага храніста Космы згадваецца пра горад *Dudlebi* ў паўднёвой Чэхіі. Тэрыторыя ду(д)лебаў размешчана ў верхнім басейне р. Влтавы.

Наступная тэрыторыя, дзе адзначаны яе жыхары як *Dudleipa*, *Dudleipin* – гэта Панонія (у дакументах зальцбургскага архібіскупа Людвіка з 860 г.), а таксама пасяленне *Du(d)lieb* у заходній Карынціі. Адносна апошніх Л. Нідэрле меркаваў, што гэтую назуву сюды прынеслі панонскія дулебы.

Гэтыя чатыры лакалізацыі называюць, звязаных з дулебамі, ілюструюць шлях міграцыі славянскіх плямёнаў з Заходняга Палесся, які праходзіў ад р. Буг праз паўднёвую Чэхію ў Ніжнюю Панонію і далей – у заходнюю Карынцію (G. Labuda. Starożytności Słowiańskie. T. 1 C–D. Wrocław–Warszawa–Kraków. С. 399–401).

З X ст. н. э. (а, магчыма, яшчэ раней – з VIII ст.) у раёнах на поўнач ад Прыпяці, занятых калісці балтамі, паяўляюцца помнікі славянскіх плямёнаў дрыгавічоў. Усё Палесце стала славянскім.

Такім чынам, к пачатку II тысячагоддзя н. э. Палесце поўнасцю стала славянскім: знікае рэзкае дзяліненне Палесся на дзве гістарычна-культурныя вобласці – заходнюю і ўсходнюю. Гэтае дзяліненне, выкліканое наяўнасцю рознага паводле этнічнай прыналежнасці насельніцтва робіць немагчымым сцвярджаць, што Палесце было прарадзімай славян. Мы прытымліваемся думкі, што прарадзіма славян знаходзілася на захад ад Палесся – на тэрыторыі паміж Одрам і Віслай, і што Палесце і суседняя Валынь былі ўсходній ускраінай гэтай прарадзімы.

Трэба, аднак, падкрэсліць, што славяне з Палесся хадзілі на поўдзень яшчэ раней. Частка іх разам з готамі пасля іх разгрому гунамі ў 375 г. уваходзіла ў гунскі племянны саюз, які ўзнік у басейне Дняпра ў IV ст. н. э. У VI ст. частка ўсходнепалескіх славян пайшла разам з гунамі ў Прычарнамор'е, другая частка – у VII ст. – з булгарамі (цюркскімі дружынамі) на тэрыторыю сучаснай Усходній Балгарыі. Мяркуецца таксама (Бязлай, 1969), што адбывалася перасяленне ўсходнепалескіх насельнікаў у Славенію. Гэтым можна растлумачыць шэраг палеска-балгарскіх, палеска-славенскіх і літоўска-славенскіх ізалекс, якія нельга растлумачыць як праславянскія архаізмы. З візіготамі славяне дайшлі аж да Іспаніі.

Блізкасць рассялення балтаў і праславян спрыяла таму, што да вылучэння праславянскай мовы як самастойнай недзе на пачатку II тыс. да н. э. існаваў кароткі перыяд балта-славянскага адзінства. Балта-славянская група – самая цесная ў інда-іранскай сям'і група з пункту гледжання блізкасці і падабенства моў пасля інда-іранскай.

Першы, асноўны перыяд праславянскай мовы працягваўся да V ст. н. э. да вялікіх міграцый праславян на ўсход, захад і поўдзень. Каля IV ст. н. э. праславянская мова ўжо займала тэрыторыю паміж Одрай і Віслай і Сярэднім Дняпром, на поўначы – да Балтыйскага мора і Мазурскага Прыязёр’я, Падляшша і басейна Прыпяці, на поўдні – да Карпат і Судэтаў. У V ст., як гаварылася, гэтыя тэрыторыі пашырыліся ў кірунку Верхняга Дняпра і на поўнач ад Прыпяці, на бытую балцкія землі. Пасля 500 г. н. э. славяне перайшлі Карпаты і Судэты. У VI–VII стст. яны запаланілі ўесь Балканскі паўвостраў, пранікаючы нават у Пелапанес і на астравы Эгейскага мора.

У VI ст. славянамі былі заселены Усходнія Альпы (цяперашняя Ніжняя Аўстрыя, Штырыя і Карынція).

Да X ст. славяне занялі вялізныя абшары ад поўдня Ютланскага паўвострава да Фінскага заліва і вытокаў Акі і Волгі (на поўначы) да Сярэдняга Дняпра (на ўсходзе) і да Ніжніх Лабах, Чэшскага Лесу і ўсходніх Альпаў – на захадзе.

Як доўга працягваўся перыяд праславянскай мовы? Як паказваюць меркаванні вучоных, X век быў важным перыядам канчатковага распаду праславянскага адзінства, аддзялення паўночных славянаў ад паўднёвых. Гэтаму спрыяў прыход мадзьяраў у IX ст. у Панонію. З дыялектна-дыферэнцыраванай праславянскай мовы паступова вылучаюцца асобныя славянскія мовы (F. Ślawski. Języki indoeuropejskie, II. Warszawa, 1988, PWN. С. 908–914).

Аднак асобная палеская мова не ўзнікла – не спрыялі гістарычныя абставіны. Як ускраінная тэрыторыя, Палессе заўсёды ўваходзіла ў вялікія і моцныя тэрытарыяльныя ўтварэнні. Нягледзячы на гэта палескія гаворкі выяўляюць архаічныя харктары, хоць і з'яўляюцца вельмі разнастайнымі. Калі на іншай беларускай тэрыторыі гаворкі больш-менш блізкія паміж сабой, аднастайныя, то на Палесці гаворкі суседніх вёсак значна адрозніваюцца адна ад адной. Гэты факт можа тлумачыцца як шматлікімі міграцыямі на працягу гістарычнага перыяду, так і прытокам суседняга насельніцтва (у асноўным – з украінскай тэрыторыі), які неаднаразова меў месца пасля разбуральных і знішчальных войнаў, што неаднаразова пракочваліся праз Палесце і Беларусь.

Актыўнае вывучэнне гаворак Беларускага Палесся пачалося ў 60-х гадах мінулага стагоддзя пасля прыняцця рэзалюцыі Першай усесаюзной каардынацыйнай нарады па актуальных праблемах славяназнаўства, якая адбылася ў Маскве ў студзені 1961 г. Галаўной установай па распрацоўцы і даследаванні палескіх гаворак быў зацверджаны Інстытут славяназнаўства АН СССР. Кірауніком тэмы быў прызначаны ст. нав. супрацоўнік Інстытута Мікіта Ільіч Талстой. Вывучэнне палескіх гаворак было ўключана ў сямігадовы навуковы план Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР. Інстытут вызначыў агульныя задачы даследаванняў, быў распрацаваны дэтальны план будучых работ. Кіраунік тэмы працаваў свой метад збірання і апрацоўкі сабранага дыялектнага матэрыялу. Галоўная ўвага звярталася на метады і тэхніку збору, а таксама на семантыку слоў. Дакладнае выяўленне ўсіх значэнняў слова давала магчымасць для ўстанаўлення семантычных мікропалёў з пэўнымі дыферэнцыяльнымі прыкметамі.

З 1962 г. пачаўся збор дыялектнага матэрыялу на тэрыторыі Палесся. У экспедыцыях прымалі ўдзел таксама супрацоўнікі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР. Яны ў асноўным праводзілі апытаць ў вёсках Брэсцкай і Гомельскай абласцей. Менавіта ў гэтыя своеасаблівай лінгвістычнай вобласці інтэнсіўнасць моўных контактаў ніжэйшая, чым у іншых зонах Беларусі, што дало магчымасць выявіць рэальную карціну першасных узаемадносін гэтих гаворак. Важнасць палескага дыялектнага матэрыялу ў сувязі з гэтым павышаецца пры рэканструкцыі папярэдніх этапаў развіцця славянскіх моў.

Беларускімі вучонымі была сабрана лексіка па наступных тэмах: ганчарная тэрміналогія, тапаніміка, назвы адзення (В.Л. Вярэніч), назвы ежы (Г.Ф. Вештарт), сельскагаспадарчая тэрміналогія (Л.Ц. Выгонная), рыбалоўная і ганчарная тэрміналогія (А.А. Крывіцкі), назвы адзення і абутку (А.С. Сакалоўская), назвы посуду (Г.А. Цыхун), будаўнічая тэрміналогія (М.С. Шушкевіч, Н.Д. Корань).

Маскоўскімі даследчыкамі быў сабраны матэрыял па тэрміналогіі ткацтва (Н.Г. Уладзімірская), па тэрміналогіі транспарту (Л.І. Масленікова), па тэрміналогіі пчалаводства (В.В. Анохіна і ўкраінскі вучоны М.В. Ніканчук), па батанічнай тэрміналогіі (Д.А. Бейліна), па назвах птушак (М.В. Ніканчук).

Папярэдня матэрыялы і вынікі даследавання на іх аснове былі апублікованы ў зборніках “Лексіка Палесся. Матэрыялы для палескага дыялектнага слоўніка” (Выд-ва “Наука”. М., 1968 г., 476 стар.) і ў зборніку “Полесье” (Лингвістика. Археология. Топоніміка) (Выд-ва “Наука”. М., 1968 г., 304 стар.).

Далейшы збор дыялектнага матэрыялу і яго апісанне працягвалі ў II палове 60– пач. 70-х гг. мінулага стагоддзя Л.Ц.Выгонная, Г.Ф.Вештарт, А.С.Сакалоўская па ўказаных вышэй тэмах. Назвы дома і гаспадарчых збудаванняў па новай праграме збіраў І.І. Лучыщ-Федарэц.

Пэўная частка сабранай лексікі была даследавана імі ў падрыхтаваных і абароненых дысертацыйных працах на атрыманне ступені кандыдата філагічных навук. Другая частка выкарыстана ў прапануемым даследаванні (пры складанні атласа і слоўніка лексікі Беларускага Прыпяцкага Палесся). Акрамя таго пры падрыхтоўцы выдання “Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся” улічваліся матэрыялы, апублікованы ў выглядзе як асобных слоўнікаў (Л.Ф. Шаталава. “Беларускае дыялектнае слова”. Выд-ва “Навука і тэхніка”, Мн., 1975; Т.С. Янкова. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны, Мн., 1982; Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходній Беларусі і яе пагранічча, т. 1–5, Мн., 1979–1986; Тураўскі слоўнік, т. 1–5, Мн., 1982–1987; І.М. Кучук, А.К. Малюк. Палескі слоўнік: Лельчицкі раён. Мазыр, 2000 г.; Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Мн., 1989 г.; “Матэрыялы для слоўніка Гомельшчыны” ў “Беларуская мова і мовазнаўства”, вып. 3–4, Мн., 1975–1976, і ў “Беларуская мова”, вып. 5–10, Мн., 1977–1982 гг.), так і з падборак дыялектнага матэрыялу, якія змешчаны ў дыялектных зборніках: “З народнага слоўніка” (Мн., 1975 г.), “Народнае слова” (Мн., 1976 г.), “Народная лексіка” (Мн., 1977 г.), “Жывое слова” (Мн., 1978 г.),

Выданне “Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся” складаецца з дзвюх звязаных паміж сабой раздзелаў (атласа і слоўніка), у якіх прадстаўлены некалькі групп палескай лексікі: “назвы дома і гаспадарчых збудаванняў”, “земляробчая лексіка”, “назвы ежы”, “назвы адзення і абутку”, “назвы посуду”.

Карты атласа складзены на аснове матэрыялу слоўніка і вышэй названых кропіц. Тэма кожнай карты раскрываецца ў яе назве.

У слоўніку, які налічвае больш за 3500 слоўніковых артыкулаў, прадстаўлены наступныя групы лексікі: “назвы дома і гаспадарчых збудаванняў”, “земляробчая лексіка”, “назвы ежы”, “назвы адзення і абутку”. Кожная група прадстаўлена асобным падразделам.

Рэестравым словамі слоўнікавага артыкула ўзята адпаведнае слова беларускай літаратурнай мовы. У выпадках, калі ў літаратурнай мове няма адпаведніка, рэканструйванае слова пададзена ў квадратных дужках ([ ]). Адразу за рэестравым словамі даюцца фанетычныя варыянты лексемы з указаннем месца запісу. Пры наяўнасці некалькіх значэнняў слова лічбы пунктаў прыводзяцца пасля кожнага з іх, а таксама пасля кожнага з прыкладаў. Далей падаецца значэнне (або значэнні) лексемы; пасля кожнага значэння лексемы ставіцца нумар населенага пункта, у якім зафіксавана дадзеная лексема ў гэтым значэнні. Калі значэнне вядома ва ўсіх населеных пунктах, нумары іх за значэннем адсутнічаюць. Значэнне большасці лексем праілюстравана прыкладамі

ўжывання. Кожны фанетычны варыянт лексемы артыкула мае асноўныя граматычныя пазнакі (род, лік, трыванне і г. д.).

Лексемы ў слоўніку дадзены ў спрошчанай фанетычнай транскрыпцыі (*ы – i, э – e, а – a, о – o, у – u* абазначаюць (адпаведна) галосныя ў парах з цвёрдымі і мяккімі зычнымі). Мяккасць зычных перадаецца значком ', падоўжаныя зычныя – падваеннем, графема *г* абазначае *г* выбухное, *а г – г* фрыкатыўнае, *й – i* нескладовае і йот.

У некаторых слоўніковых артыкуулах прыводзяцца фразеалагічныя злучэнні, у якія ўваходзіць рэестравае слова. Злучэнні падаюцца пасля значэння і аддзяляюцца ад яго ромбам ◊.